

Верьовкіна О. Є.,
РДГУ, м. Рівне

ДО ПИТАННЯ ПРО УНІВЕРСАЛЬНІ КОНЦЕПТИ КОГНІТИВНОЇ СИСТЕМИ ЛЮДИНИ

У статті розглянуто проблему пошуку універсальних феноменів у концептуальній системі людини. В роботі узагальнено думки представників когнітивної лінгвістики та лінгвокультурології, зроблено спробу визначити принципи вирішення універсальних концептів.

Ключові слова: універсалія, лексико-семантичний рівень, когнітивна система, фундаментальні концепти, ознаки універсальності концептів, принципи їх вирішення.

В статье рассмотрена проблема поиска универсальных феноменов в концептуальной системе человека. В работе обобщаются мнения представителей когнитивной лингвистики и лингвокультурологии, предпринята попытка определить принципы выделения универсальных концептов.

Ключевые слова: универсалія, лексико-семантический уровень, когнитивная система, фундаментальные концепты, признаки универсальности концептов, принципы их выделения.

The article deals with the problem of searching for the phenomenon in the conceptual system of a human. The work generalizes the standpoints of cognitive linguistics and language and culture study representatives. The author has made an attempt to determine the principles of universal concepts differentiation.

Key words: universals, lexical and semantic level, cognitive system, fundamental principles, features of concepts universality, principles of their differentiation.

Термін “універсальний” використовується у філософії поряд з термінами “особливий” або “індивідуальний”. Подану дихотомію активно використовують і в інших дисциплінах, зокрема у мовознавстві.

Універсальні закономірності були предметом вивчення філософів середньовіччя, які вважали, що мовні відмінності не можуть заперечувати універсальній природі мислення людини. Вони зазначали, що люди мислять подібно, не зважаючи на їх індивідуальні особливості. Тому, створюючи універсальні граматики, науковці брали до уваги загальну систему понять, яка відображала структуру світу.

В наш час зростання інтересу до ідей В. Гумбольда про світоглядний характер мови спонукає сучасних мовознавців звернути увагу на переважно етнічний характер мови, на те, що індивідуалізує та визначає її своєрідність. За таким підходом вивчення універсального в мові постає як другорядне завдання, при тому, що існування загального об'єднуючого компоненту не викликає у більшості лінгвістів сумніву. Проте, в контексті сучасної теорії міжкультурної комунікації проблема визначення універсальних когнітивних систем людини є досить актуальною. Так, К. Леман вважає, що в основі вражаючої різноманітності мов світу лежать загальні властивості. Поряд з нескінченною різноманітністю мов постає той факт, що вони ніби створені за єдиним зразком – “мовою, яка виявляє себе у вигляді конкретних мов” [6, с.184]. Таким чином, мета нашого дослідження – визначення принципів вирішення універсальних компонентів в мові, оскільки воно сприяє пошуку загальної поняттєвої бази, яка б могла допомогти у розв'язанні проблем об'єднання культури та суспільства.

Завданнями статті є:

1. Провести аналіз та узагальнити погляди науковців, представників когнітивної лінгвістики та лінгвокультурології на дану проблему.

2. Зробити спробу визначити принципи вирішення універсальних концептів когнітивної системи людини.

Аналіз праць дослідників, які займалися даною темою (Ю. В. Рождественський, Б. А. Успенський, Н. Б. Мечковська, Ч. Ф. Хоккет), показав, що існує чимало класифікацій універсальних, засадами яких є опозиції за наступними ознаками: спосіб формулювання (дедуктивні та індуктивні), ступінь універсальності (повні або абсолютні, та неповні чи статистичні), логічна форма (прості та імплікативні), статико-динамічний параметр (синхронічні та діахронічні, динамічні), ставлення до семіотичної системи (мовні та немовні). Варто зауважити, що універсальні феномени різних мовних рівнів на даний час досліджені не в повній мірі. Як приклад, лексико-семантичні універсальні в цілому досліджені менш глибоко, аніж граматичні. Поняття “семантична універсалія” було введене в 1970 році С. Ульманом.

В наш час представники когнітивної лінгвістики та лінгвокультурології намагаються визначити універсальні вербалізовані смисли, пов'язуючи їх з людською свідомістю та культурою. Центральним поняттям цих дисциплін є поняття “концепт”. Одноставної думки щодо змісту концепту все ще не існує. Вона суттєво відрізняється в концепціях різних наукових шкіл та окремих науковців. Узагальнимо його різноманітні дефініції, які представлені в антропологічних напрямках лінгвістики: концепти мають ментальну природу, характеризуються властивістю накопичувати знання етносу про оточуючу дійсність, вони здатні знаходити своє відображення як в мові, так і в немовних засобах вираження. Таким чином, концепт є ментальною репрезентацією знань людини про дійсність, яка передає культурну інформацію і знаходить своє вираження в різноманітних знакових системах [5; 6].

Пошук відношення між універсальним та індивідуальним в національних концептуальних системах призвів до формування у лінгвістів різних точок зору на дану проблему. Так, деякі дослідники стверджують, що різниця в когнітивних системах різних народів є настільки істотною, що ускладнює міжкультурне та міжетнічне взаєморозуміння [10].

Інші науковці, спираючись на зростаючий рівень міжкультурної комунікації, зазначають, що різниці між концептуальними системами не існує [12].

Проте, найбільш прийнятною серед мовознавців є позиція, згідно якої в мові відображені, з одного боку, всезагальні (універсальні) властивості об'єктивного світу, які не залежать від ставлення до них носіїв даної мови, а з

іншого боку, в ній представлений суб'єктивно-етнічний компонент, який походить від ментальних та культурних особливостей етносу, який говорить даною мовою.

А. Вежбицька з цього приводу зазначає, що поряд з величезною чисельністю специфічних для певної культури понять, існують деякі фундаментальні поняття, що вимагають свого вираження в усіх мовах світу. Мовні та культурні системи певною мірою різняться одна від одної, але існують семантичні та лексичні універсалії, які вказують на загальну поняттєву базу, на якій ґрунтується мова, мислення та культура [3].

А. Я. Гуревич, говорячи про "набір" категорій, які створюють "модель світу", також вирізняє універсальні компоненти, що є специфічними для деяких суспільних систем, і які, в той же час, є суттєвими для одних культур та такими, що не мають великого значення для інших [4].

Отже, постає питання: які концепти є універсальними (характерними для кожної людської культури) та якими є критерії чи ознаки універсальних концептів?

В своїй праці "Категорії середньовічної культури" А. Я. Гуревич визначає основні універсальні категорії культури як концепти, без яких культура є неможливою та якими вона наповнена в усіх своїх проявах; як універсальні для всього суспільства обов'язкові поняття та уявлення, без яких є неможливим створення будь-яких ідей, теорій, філософських, естетичних, політичних чи релігійних концепцій і систем. Разом з тим, вони є одночасно категоріями, які визначають людську свідомість. До таких універсалій з точки зору автора належать поняття та форми сприйняття дійсності: час, простір, зміни, причина, доля, число, ставлення чуттєвого до надчуттєвого, відношення часткового до цілого. Вони є своєрідною "системою координат", засобом якої люди сприймають дійсність і будують образ світу [4].

В. А. Маслова до універсальних концептів відносить такі, як час, простір, місце, подібність, причина, обов'язок, істина, правда, щирість, правильність, кривда, милосердя, свобода, доля, пам'ять, мова, людина та ін. [8].

За З. І. Кірнозе, обмежена чисельність концептів, яка є властивою всім етносам, містить такі константи, як земля, мир, релігія, праця, сім'я, материнство, батьківство, народження, життя, смерть та ін. [5].

І. А. Левицька та О. В. Ломакіна відносять до загальноетнічних концептів наступні: чоловік, жінка, дитина, людина, життя, смерть, щастя, горе, віра, надія, любов, совість, мир [6].

Беручи до уваги чисельність та неоднорідність вирізнених лінгвістами універсальних концептів, зазначимо, що в цілому методика виявлення універсальних концептів є недостатньо розробленою. Доволі часто дослідники спираються на власну інтуїцію, коли постає питання про значущість того чи іншого концепту [1]. Разом з тим, проблема критеріїв виявлення найважливіших концептів все ж таки розглядається деякими авторами, які зазначають, що одним з важливих етапів дослідження даної проблеми є ідеографічний аналіз лексики.

Порівняння даних ідеографічних словників різних мов, в яких слова містяться за смисловою близькістю, дозволила б виявити основні смислові вузли, що створюють загальний смисловий континуум.

А. Вежбицька зазначає, що детермінантами значущості тих чи інших концептів може бути "культурна розробленість", яка розуміється авторкою як лексична розробленість будь-якої галузі та репрезентативність її у словнику. Так, якщо в мові наявна велика кількість слів, що означають пересування, то цей факт вказує на можливу актуальність концепту "рух". Розробленість концептосфери "мовна діяльність" свідчить про важливість концептів "мова", "мовлення" [2]. Якщо накладати одна на одну тематично організовану лексику різних мов, можна вирізнити набір концептів, що визначають засади єдиного світогляду.

На теперішній час мовознавці володіють даними ідеографічних словників, які складені переважно на матеріалі найбільш поширених індоєвропейських мов. Аналіз таких словників свідчить, що такі категорії, як "час", "простір", "кількість" та ін. представлені в усіх словниках цього типу [1].

Інший критерій виявлення універсальних концептів запропонував дослідник когнітивної лінгвістики Дж. Лакофф: "Concepts that are fundamental, like "space" and "time", are used in many other concepts through out the system, while concepts like "chutzpah" and "agape" are localized to isolated domains of experience, and therefore don't affect much else". Тобто до загальнолюдських він відносить ті концепти, які пов'язані з іншими концептами концептуальної системи та визначають їх організацію. В зв'язку з цим дані концепти зазвичай стають частиною граматики мови. Менш важливими, на думку Дж. Лакоффа, є ізольовані концепти, вони не впливають на організацію інших концептів в концептуальній системі та вербалізуються лише лексичними одиницями [10].

І. А. Бесєдіна відносить до фундаментальних концептів, найбільш важливих для побудови концептуальної системи людини, наступні: час, кількість, відношення, персональність, модальність, детермінація. Подані концепти забезпечують впорядкованість концептуальної системи людини, без них вона не могла б мислити про світ і сформувати його певний образ, або картину світу [1].

Вітчизняні лінгвісти також визнають, що на граматичному рівні, і передусім у морфології, кодуються найбільш суттєві з точки зору мови смисли. Морфологія відтворює категоризацію найважливіших ділянок концептуальної системи та репрезентує фундаментальні концепти, які організують концептуальний простір, забезпечують його впорядкованість і є головними чинниками його поділу [1].

Таким чином, граматична категорія числа, властива багатьом мовам, дозволяє віднести концепт "кількість" до числа універсальних базових концептів.

Репрезентативність концепту "причинність" не тільки на лексичному, але й на граматичному рівні (в синтаксисі на рівні складнопідрядного речення) свідчить про його універсальність.

Дослідники категорії часу на матеріалі різних мов зазначають на тому, що мови містять цілу систему морфологічних, лексичних та синтаксичних засобів для позначення часової складової дійсності. Тому концепт "час" також можна віднести до фундаментальних концептів.

Мовознавці та культурологи майже одноставно вважають, що носії різних мов є також носіями так званого єдиного подібного концептуального каркасу, який складається з низки базових концептів, що є обумовленими основними параметрами світу, загальними властивостями сприйняття людиною дійсності, місцем людини

у життєвому просторі та ін. Таким чином, існування концептуальних універсалій не викликає сумнівів. Однак, визначаючи базові концепти, екзистенційно значущі для всього людства, дослідники все ж спираються на різні засади, а саме:

- репрезентативність в усіх мовах та культурах;
- лексична розробленість;
- зв'язок з іншими концептами;
- здатність формувати найбільш загальні, засадові уявлення про світ;
- граматична репрезентативність;
- семантична неподільність.

Як видно з наведених понять, питання про методологію виділення універсального в концептуальних системах та формування кінцевого реєстру базових концептів залишається відкритим для досліджень.

Література:

1. Беседина И. А. Принципы и механизмы морфологической репрезентации в языке / И. А. Беседина // Филологические науки. – 2008. – № 6. – С. 44-52.
2. Вежбицкая А. Понимание культур посредством ключевых слов / А. Вежбицкая. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – 288 с.
3. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. / А. Вежбицкая. – М.: Русские словари, 1996. – 416 с.
4. Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры / А. Я. Гуревич. – М.: Искусство, 1984. – 350 с.
5. Кирнозе З. И. Введение к разделу “Национальная концептосфера” [Электронный ресурс] / З. И. Кирнозе. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Linguist/m_komm/index.php
6. Левицкая И. А., Ломакина О. В. Анализ мифологем и концептов как путь к пониманию литературного произведения [Электронный ресурс] / И. А. Левицкая, О. В. Ломакина. – Режим доступа: <http://www.hqlib.ru/st/php?n=29>
7. Леманн К. Документация языков, находящихся под угрозой вымирания (первоочередная задача лингвистики) / К. Леманн // Вопросы языкознания. – 1996. – № 2. – С. 180-191.
8. Маслова В. А. Когнитивная лингвистика: [учеб. пособие. 2-е изд.] / В. А. Маслова. – Минск: Тетра Системс, 2005. – 256 с.
9. Ульманн С. Семантические универсалии / С. Ульман // Новое в лингвистике. – М.: Прогресс, 1970. – Вып. 5. – С. 250-299.
10. Lakoff G. Women, fire, and dangerous things: what categories reveal about the mind / G. Lakoff. – Chicago: Univ. of Chicago Press, 1987. – 614 p.
11. Whorf B. L. Sprache – Denken – Wirklichkeit: Beitrage zur Sprachphilosophie / B. L. Whorf. – Reinbeck bei Hamburg: Rowohl, 1994. – 155 s.